

UOT-811.11-112

Səhifə: 143-147

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.2.143>

Leyla Hacıyeva
Bakı Slavyan Universiteti
leyla_haciyeva@bk.ru

PAREMIOLOJİ VAHİDLƏR DİL VƏ MƏDƏNİYYƏT ASPEKTİNDƏ XÜLASƏ

Linqvokulturologiya dil və mədəniyyətin qovşağında yaranmış bir elm sahəsidir. Hər iki elm sahəsinin qovşağında yaransa da zənnimizcə, linqvokulturologiyada dilçiliyin payı daha çoxdur. Linqvokulturologiya dili mədəniyyət fenomeni kimi öyrənir, tədqiqi edir. Dilçilikdə belə bir fikri formalaşmışdır ki, dil yalnız mədəniyyətdə olanı əks etdirir. Lakin məsələnin dərininə getdiyində görürük ki, dil özü də mədəniyyətin formalaşmasında iştirak edir. Dil və mədəniyyət anlayışları daim bir-biriləri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Linqvokulturologiya ən çox dilin leksik layında təzahür edir. Leksikologiya mədəniyyətin əks olunduğu bir bölümdür. Leksikologiyanın əsas vahidi olan sözlər də mədəniyyəti yaradır.

Məqalədə dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsindən və bu əlaqənin paremioloji vahidlərdəki əksindən bəhs edilib. Məqalənin yazılmasında müxtəlif alimlərin əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, paremiologiya, linqvokulturologiya.

Giriş: Dil və mədəniyyət bir-biri ilə sıx əlaqədə olan anlayışlardır. Mədəniyyət dildə əks olunduğu kimi dil də mədəniyyəti yaradan amil sayıla bilər. Mədəniyyətlə ən intensiv əlaqədə olan ifadələr paremioloji vahidlərdir. Paremioloji vahidlərin var olma səbəbi zənnimizcə, məhz mədəniyyətdir. Hər bir paremioloji vahidin arxasında bir mədəniyyət faktı dayanır. Heç bir paremioloji vahid özbaşına yoxdan yaranmır. Onların hər biri bir tarixi və mədəni hadisə ilə, tarixi şəxsiyyətlərlə, xalqın mənsub olduğu etnoqrafiya, adət-ənənə ilə əlaqədardır. Dünyanın dil mənzərəsində paremioloji vahidlərin özünəməxsus rolu vardır. Paremioloji vahidlərin ana xəttini məhz insan faktoru təşkil edir. “İnsanın “dünyanın dil mənzərəsi”ndə mərkəzi mövqe tutması ona görə tamamilə təbii ki, həmin “mənzərə”nin yaradıcısı məhz onun özüdür. Və bu yaradıcılıq prosesi dillə mədəniyyətin “dialoq”una əsaslanır ki, yaranan “əsər” linqvokulturoloji vahiddir”[3,s.154].

V.Ağabəyli linqvokulturologiyaya belə bir tərif vermişdir: “Linqvokulturologiya, canlı bir milli dildə təcəssüm edən və dil proseslərində özünü göstərən maddi və mənəvi mədəniyyəti öyrənən humanitar bir elm sahəsidir. Bu elm sahəsi, dilin təməl funksiyalarından birinin - mədəniyyətin yaradılması, inkişafı, saxlanması və yayılması üçün bir vasitə olmasını izah etməyə imkan verir. Linqvokulturologiyanın məqsədi dil vahidlərində mədəniyyət elementlərinin qorunma və ötürülmə yollarını araşdırıb öyrənməkdən ibarətdir” [1,s.11].

Linqvokulturologiya dil və mədəniyyətin -iki elmin birləşdiyi yerdə təzahür edir və xalqın dilində bərqərar olan mədəniyyət amillərini öyrənir. Linqvokulturologiyanın inkişafında A.V. Maslovanın xidmətləri danılmazdır. Alim linqvokulturologiyanın 9 predmetini göstərmişdir. Bu predmetlər içərisində üçüncüsü dilin paremioloji fondudur [7,s.89].

Ana dili xalqın ruhu, onun ilkin və ən bariz əlamətidir. Dil vasitəsilə milli psixologiya, xalqın xarakteri, təfəkkür tərz, bədii yaradıcılığın özünəməxsusluğu, əxlaq və mənəviyyat kimi mühüm xüsusiyyətlər və əlamətlər məhz dildə üzə çıxır. Minilliklər boyu və milyonlarla fərdlərdə insanlar öz dillərində düşüncələrini və hisslərini bir yerə cəmləyiblər. İnsanın ruhunda əks olunan ölkənin təbiəti, xalqın tarixi sözlə ifadə olunub. İnsan yox olub gedir, amma yaratdığı söz xalq dilinin ölməz, tükənməz xəzinəsi olaraq qalır.

“Biz sözü əcdadlarımızdan miras alaraq yalnız düşüncə və hisslərimizi çatdırmaq üçün onlardan istifadə etmirik. Biz həm də bu düşüncələri, bu hissləri miras alırıq” [6,s.120].

Dilin ifadə vasitələrini bilmək, onun üslubi-semantik zənginliklərindən bütün struktur müxtəlifliyində istifadə edə bilmək – hər bir ana dilində danışan şəxs buna can atmalıdır.

Təbii sərvətlərin və insanların sağlamlığının mühafizəsi və qorunması indi mühüm milli məsələ kimi qəbul edilir. Maddi mədəniyyət abidələri qorunub və bərpa edilməsi - mənəvi tarixi irsin bir parçasıdır. Dilimizin də eyni diqqətli yanaşmaya ehtiyacı var. Dil özü mədəniyyətin bir parçasıdır.

Roma natiqi Siseron deyirdi: “Ruhi mədəniyyət-mənəvi mədəniyyətdir” [9,s.67].

Paremioloji vahidlər də mənəvi mədəniyyət nümunələri sayıla bilər. N.Məmmədli isə Siseronun bu kəlamlarının izahını bu cür təqdim edir: “Bu kəlamın izahı insanlığa vacib olan əsas göstəricilərdir. : cəmiyyətin qazandığı uğurlar, inkişafın ən yüksək səviyyəsi, savad, bilik, mütaliə, həyat təcrübəsi və s. Başqa sözlə, mədəniyyət həyatı proseslərlə paralel insanın qarşıya qoyduğu məqsədə doğru getdiyi yol və bu yolda əldə etdiyi yüksək göstəricilərdir” [4,s.67].

Azərbaycan ədəbi dili vulqarizmlər və jarqonlarla “çirkənmə”dən, stilistik “tənəzzül”dən və ştamplamadan qorunmalıdır. Dil lüzumsuz xarici alınmalardan, müxtəlif növ qeyri-dəqiqliklərdən, xüsusən də xəta və qanun pozuntularından, onun ölməsinə səbəb olan hər şeydən qorunmalıdır. Məhz buna görə də dil mədəniyyəti öz ekoloji aspektində – dilə mənfi təsir göstərən xəta və qeyri-dəqiqliklərdən, arzuolunmaz tənzimləmələrdən bir növ hifz edir. Ənənəvi mənada nitq mədəniyyəti müxtəlif kommunikasiya şəraitində ən effektiv ünsiyyət üçün ədəbi dildə (onun normaları, üslubi, leksik və qrammatik-semantik resursları) bacarıq dərəcəsidir. Nitq mədəniyyəti və şifahi ünsiyyət məsələlərinə ekoloji yanaşma milli dil ənənələrinə məsuliyyətli münasibəti, ana dilinə təsirli məhəbbət tərbiyəsini, onun keçmişinə, bu gününə və gələcəyinə qayğını nəzərdə tutur. Bütün bunlar geniş və ümumi mənada nitq mədəniyyətinin linqvokulturoloji aspektinin mahiyyətini təşkil edir.

“Dil ayrıca bir insanın obrazlı yaradıcılığı deyil, həmişə bütöv xalqa mənsubdur, sonrakı nəsillər onu əvvəlkilərdən alır, dil həmişə məhdud olan fərdidən hər şeyi əhatə edən varlığa keçməklə subyektiv olanı obyektiv olana çevirməyin böyük vasitəsi olur” [3,s.143].

Dilin özünün ekologiyası mövcuddur. Dil ekologiyasının predmeti təfəkkür mədəniyyəti və nitq davranışı, linqvistik zövqün tərbiyəsi, ədəbi dilin qorunması və “təkmilləşdirilməsi”, onun zənginləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi yol və vasitələrinin müəyyən edilməsi, nitq estetikasıdır.

Linqvistik-ekoloji yanaşma ədəbi dilə həm mədəniyyət, həm də mədəniyyət aləti kimi münasibəti nəzərdə tutur. L.V. Şerba stilistik strukturu tamamilə pozulmuş bir musiqi aləti ilə haqlı olaraq müqayisə edirdi, “yalnız fərq ondadır ki, alət dərhal köklənə bilir, dilin stilistik strukturu əsrlər boyu yaranır” [10,s.90].

Ancaq itirdiyimiz, təhrif etdiyimiz və ya səhv başa düşülən hər bir söz bizim üçün itirilmiş bir dünya, mədəniyyətimizin bir halqasıdır. Elmin yaşllaşdırılması, insan davranışı və təfəkkürünün özü zamanın mühüm əlaməti olduğunda dil ekologiyası, daha geniş mənada, mədəniyyət ekologiyası ən aktual problemlərindən birinə çevrilir.

Dil etnomədəniyyətin xəzinəsidir (lat. thesaurus). Hər bir etnodil digər etnomədəniyyətlərdən danışa bilsə də, hər bir dil, ilk növbədə, öz doğma mədəniyyətinin proseslərinin informasiya təminatı və tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dilin əlamətlərinin arxasında, ilk növbədə, bu mədəniyyətin hadisələri dayanır. Müəyyən bir dildə nitqi düzgün başa düşmək üçün onun vahidlərinin etnik spesifikliyini həm semantikasının denotativ-simiqativ, həm də konnotativ aspektlərində aydın başa düşmək, həm də linqvistik işarələrin mənalarında və daxili formasında sabit olmayan, lakin bu biliyə müraciət edən ifadələri və mətnləri başa düşməyə imkan verən əsas biliklərə malik olmaq lazımdır.

Digər tərəfdən, dil bir fenomen kimi həmişə daimi inkişaf prosesindədir, lakin daimi inkişaf prosesi xüsusi sürət ilə xarakterizə olunmur. Tarix prosesində həm dilin özünün strukturunda (qrammatika, fonetika), həm də onun fəlsəfəsində qlobal dəyişikliklər baş verir.

Əsrlər boyu dil və mədəniyyətin əlaqəsi problemi bir çox məşhur alimləri məşğul etmişdir, lakin bu günə qədər bu məsələ mübahisəli olaraq qalır: bəziləri iddia edir ki, dil bütövün bir hissəsi kimi mədəniyyətə aiddir, digərləri dilin yalnız mədəniyyətin ifadə forması və digərlərinin - o dilin mədəniyyətin nə forması, nə də elementi olduğunu iddia edirlər. Nümunə olaraq iki böyük alimin, Amerika və Rusiya etnolinqvistika məktəblərinin banilərini sözlərini göstərmək olar. Belə ki,

E.Sapirin fikrincə, “mədəniyyət müəyyən bir cəmiyyətin nə etdiyi və düşündüyü kimi müəyyən edilə bilər, dil isə onun necə düşündüyüdür” [5, s.120].

“Mədəniyyət və dil arasındakı əlaqə bütövlüklə onun bir hissəsi arasında olan münasibət kimi qiymətləndirilə bilər. Dil mədəniyyətin tərkib hissəsi və ya mədəniyyət aləti kimi qəbul edilə bilər, xüsusən də söhbət ədəbi dildən və ya folklor dilindən gedirsə. Bununla belə, dil bütövlükdə mədəniyyətə münasibətdə eyni zamanda avtonomdur və mədəniyyətdən ayrı və ya ekvivalent və bərabər bir fenomen kimi mədəniyyətlə müqayisə edilə bilər” [5, s.53].

Dil eyni zamanda mədəniyyətin məhsuludur, onun mühüm tərkib hissəsidir və mədəniyyətin mövcudluğunun şərtidir. Üstəlik, bu, mədəniyyətin spesifik mövcudluq üsulu, mədəni kodların formalaşması faktorudur.

Bu arada dil və mədəniyyət arasındakı əlaqəni hissə ilə bütövlük arasında əlaqə kimi də nəzərdən keçirmək olar. Dil həm mədəniyyətin tərkib hissəsi, həm də onun aləti kimi qəbul edilə bilər ki, bu da eyni şey deyil. Bununla belə, eyni zamanda bütövlükdə mədəniyyətə münasibətdə avtonomdur və ənənəvi linqvistikada edilən müstəqil, muxtar, yəni mədəniyyətdən ayrı semiotik sistem kimi qəbul edilə bilər.

Aydındır ki, hər bir ana dilində danışan şəxs həm də mədəniyyət daşıyıcısıdırsa, linqvistik əlamətlər mədəni işarələr funksiyasını yerinə yetirmək qabiliyyəti əldə edir və bununla da mədəniyyətin əsas münasibətlərini təmsil etmək vasitəsi kimi çıxış edir. Ona görə də dil öz danışanlarının milli-mədəni mentalitetini əks etdirə bilər.

“Hər hansı bir xalqın dili onun sözdə təcəssüm olunmuş tarixi yaddaşdır. Min illər boyu formalaşan mənəvi mədəniyyət, rus xalqının həyatı rus dilində, onun şifahi və yazılı formalarında, müxtəlif janrlı abidələrdə - qədim rus salnamə və dastanlarından tutmuş müasir bədii ədəbiyyat əsərlərinə qədər özünəməxsus və bənzərsiz şəkildə əks olunur. Və buna görə də dil mədəniyyəti, söz mədəniyyəti neçə-neçə nəsillər arasında qırılmaz bir əlaqə kimi meydana çıxır” [8, s.48].

Azərbaycan dilinin paremioloji vahidləri bütün dövrlərin bədii ədəbiyyat nümunələrində bir mədəniyyət faktoru kimi çıxış etmişdir. Məsələn, “*Açaram sandığı, tökərəm pambığı*” paremioloji vahidinin əks etdirdiyi məna budur: kiminsə sirli, gizli(pis)işinin, əməlinin üstünü açmaq; ifşa etməklə hədələmək; kiməsə hədə-qorxu gəlmək [2, s.21]. Bu bəhs olunan paremioloji vahid XX əsrin əvvəllərində Cəfər Cabbarlının dilində və keçən əsrin müxtəlif mərhələlərində Süleyman Rəhimovun, Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində aktiv şəkildə işlənib. Fatmanisə: Allaha and olsun, bu saat bir-bir açaram sandığı, tökərəm pambığı (C.Cabbarlı “Almaz”); Onda görərsən, yapışdılar yalançının yaxasından, açdılar sandığı, tökdülər pambığı, dedilər, alaca dana, dur burada, heç o yanan çapalama!(S.Rəhimov “Şamo”); Gəl açaq sandığı, tökək pambığı (B. Vahabzadə “Əleykəssəlam”).

Bəzən bir paremioloji vahid xalqın müxtəlif dövrləri ilə bağlı olur. Əlbəttə ki, bunların arxasında bəzən xalq etimologiyası dayanır. Məsələn, Azərbaycan dilində mövcud olan “*adı it dəftərində olmamaq*” ifadəsi “adı-sanı olmamaq, tanınmamaq, məşhur olmamaq, heç bir cərgədə, sırada yeri olmamaq, sayılıb-seçilən adamlardan olmamaq, heç bir nüfuzu, hörməti olmamaq” mənalarını daşıyır. Bu ifadə haqqında iki variant mövcuddur. 1. Variant:

“Nuru Paşa Bakıya girəndə Bakıdakı hərə-mərcliyi görür. Şəhərdə ciddi dəyişikliklər etməyi qərar alır. Şəhərdə hər şeyin qeydiyyatını aparır. Hətta küçə itlərinin və pişiklərinin də siyasisi tutulur. Bu deyim də deyilənə görə o vaxtdan yaranır. Hormetsiz bir adam haqqında danışanda deyirlər: “Filankəsin adı heç it dəftərində də yoxdur”.

2.variant: “Bu deyim rus istilası zamanı əhalinin siyahıya alınmasından gəlir. Rus istilası dövründə Azərbaycanda əhali siyahıya alınıb. Bu gün ulularımızın kimliyini də məhz həmin siyahı ilə öyrənə bilirik. Lakin rusların siyahıya alması təkcə insanları deyil, bütün heyvanları da ayıd edilib. İtlərin siyahısına “it dəftəri” deyirmişlər və əhali arasında geri qalmış, hörmətsiz insanlara qarşı *adı it dəftərində belə yoxdu* kimi bir ifadə yaranıb”.

Paremioloji ifadələrin etimologiyası haqqında bu kimi hekayələr çoxdur və onların hamısı xalqın tarixi, mədəniyyəti ilə çıx bağlıdır.

Ədəbi dil müəyyən tarixi mərhələdə və müəyyən mədəni-tarixi şəraitdə yaranaraq xalqın müəyyən bir dövrdə mənəvi inkişaf səviyyəsinin sübutu və göstəricisi kimi çıxış edir. Ədəbi dilin

bütün mərhələlərində paremioloji vahidlərdən istifadə olunmuşdur. Dildəki paremioloji laydan demək olar ki, dilin bütün mərhələlərində istər bədii üslubda, istərsə də danışıq üslubunda aktiv halda istifadə olunmuşdur.

Nəticə: Müasir Azərbaycan dilinin intralingvistik və ekstralingvistik inkişafının amilləri və şərtləri arasında paremioloji vahidlərin danılmaz rolu vardır. Paremioloji dil vahidlərinin gündəlik “nitq mühitinə” təsiri heç də birmənalı deyildir. Paremioloji vahidlərdən istifadə ədəbi normaların daim yenilənməsinə, onların xalq nitqinin ruhuna zidd olan köhnəlmiş element və xüsusiyyətlərdən, ümumi dilçilik inkişaf tendensiyalarından azad edilməsinə - demokratikləşməyə aparan ədəbi dilin universallığıdır. Paremioloji vahidlərdən istifadə təbii ki, müasir ədəbi dilə təsir edir, onun nüfuzunu yüksəldir, natiqlərin, yazıçıların dil zövqünü yetişdirir.

Azərbaycan dilinin paremioloji vahidlərindən publisistik üslubda da geniş istifadə olunur. Qəzet və jurnallarda işlənən paremioloji vahidlər mədəniyyət göstəricisi kimi meydana çıxır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağabəyli V. Linqvokulturologiya və gender məsələləri. Bakı: 2023
2. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti/ Həmidov İ, Qocayev M, Məmmədova R, Həmidova L. Bakı: TEAS Press Nəşriyyat evi, 2020, 1560 s.
3. Cəfərov N. Multidissiplinar dilçilik. Bakı: Elm və təhsil, 2021
4. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya/ Bakı: Elm və təhsil, 2021, 511 s.
5. Гашимов Э.А. Лингвокультура и потребностный код. С.; Изд-во СФ ГОУ МГПУ, 2007.
6. Культура русской речи / Под ред. Л.К.Граудиной и Е.Н.Ширяева. М.,1998
7. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва, Академия, 2001, 208с.
8. Прохоцкая С.А. Взаимосвязь языка и культуры Записки Горного института. Т.160. Часть 2 Санкт-Петербург. 2005
9. Цицерон М.Т. Три трактата об ораторском искусстве Москва: 1972, с. 67
10. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. - М., 1957. - С. 110-129

Гаджиева Лейла

Паремиологические единицы в аспекте языка и культуры

Резюме

Языкознание – область науки, возникшая на стыке языка и культуры. Хотя она создавалась на стыке обеих областей науки, на наш взгляд, в лингвистике больше доля языкознания. Языкознание изучает и изучает язык как явление культуры. В лингвистике сформировалось такое представление, что язык лишь отражает то, что есть в культуре. Но если мы углубимся в вопрос, то увидим, что сам язык участвует в формировании культуры. Понятия языка и культуры постоянно взаимодействуют друг с другом. Языкознание чаще всего проявляется в лексическом слое языка. Лексикология – раздел, где отражается культура. Слова, основная единица лексикологии, также создают культуру.

В статье говорится о взаимодействии языка и культуры и отражении этой взаимосвязи в паремиологических единицах. При написании статьи использованы труды различных ученых.

Ключевые слова: язык, культура, паремиология, лингвокультурология.

Paremiological units in the aspect of language and culture

Summary

Linguistics is a field of science that arose at the intersection of language and culture. Although it was created at the intersection of both fields of science, in our opinion, linguistics has a greater share of linguistics. Linguistics studies and studies language as a cultural phenomenon. In linguistics, the idea has been formed that language only reflects what is in culture. But if we delve deeper into the question, we will see that language itself is involved in the formation of culture. The concepts of language and culture constantly interact with each other.

Linguistics most often manifests itself in the lexical layer of language. Lexicology is a section where culture is reflected. Words, the basic unit of lexicology, also create culture.

The article talks about the interaction of language and culture and the reflection of this relationship in paremiological units. The works of various scientists were used in the writing of the article.

Key words: language, culture, paremiology, linguoculturology.

Çapa tövsiyə edən:

Bakı Slavyan Universiteti

Rəyçilər:

*professor İkrəm Qasimov
dosent Elnarə Əliyeva*